

חנה יפולונקה

הרחק מהמסילה

המזרחים והשוואה

מוכר ויחד עם זאת, החיבורים של הדברים האלה עושים את זה מאד קשה, אבל זה מאד קונקרטי, זאת אומרת אני, בתור ניצול שואה, או ניצול מסכתות, יכול לומר שהדמיונים האלה הם מאד מוחשיים, אני יכול לגעת בהם ואני יכול להזדהות איתם ואני יכול לבכות איתם והם מאד ברורים לי. הרבה יותר מאשר אם אני נזכר מה קרה לי כשעמדתי ביום שמש הם במגוון מסודרים של איזה בית ספר והייתי צריך לדקלם את הטקסט, זה לא אמר לי שום דבר.

זמן לא רב אחר כך ביים הכמאי אשר טללים (מקורם בן טולילה) שמוצאו מטנג'יר סרט תיעודי על ההצגה וכו שלב גם את תיעוד מסעה של להקת התאטרון עם ההצגה לגרמניה וגם מסע שלו של מעיין אל ארץ מוצאם, מרוקו. שלא במפתיע הוא בחר לקרוא לסרט בשם: 'אל תגעו לי בשואה', אמירה עוקצנית המופנית ככל הנראה אל עבר כל משמרי הזיכרון והגמוני של השואה כפי שסופרה בארץ.² במהלך הסרט, בחלק שטללים קרא לו 'מה למרקאי ולשואה' הוא דובב את מעיין על התחבולתו לשואה. בשני חלקים אחרים של הסרט, 'לכסיקון הזיכרון' ו'מוני', הוא דובב גם את השחקן מוני יוסף באותו עניין שבמוקד תהליך המרחיק את השואה. הדברים שגשמעו מפיהם הבהירו עד כמה זרה שניהם את השואה כגורם המעצב הראשון במעלה של התודעה הלאומית היהודית הצינונית, שהיא גם תודעתם שלהם. מעיין:

זה שאני לא נזרק באופן ישיר ולא הייתי בן של מאפשי לי באמת גישה הרבה יותר קלה לכל מיני מקומות שזה יתרון שאני רואה אותו גם בעברה [...] מעבר לזה אני מחזיק את עצמי ניצול שואה באותה מידה. אני נפגמתי מהדבר הזה באותה מידה. אני גר בארץ הזאת, למדתי בבתי ספר שכולם למדו, רוב החברים שלי הם בוגרי האקדמיה לניצולות [...] המושגים של כל המשפטים שאנחנו מכירים אותם כמשפטי שואה אני מכיר אותם באותה מידה. אני כל הזמן גרתי בסביבה של ניצולי שואה. כלומר אני

פרק אחד עשר

'הקונמה השנייה של הזיכרון': תלופה לזיכרון הקונני

בקיץ 1991 חווה יובל מסקין, מהבולטים והוותיקים שבשדרי הרדיו בתחום הרבות, חוויה תאטרונית יוצאת דופן בעצמתה – היא חזה בחזרות האחידות של ההצגה החדשה של תאטרון עכו 'ארכיט מאכט פרי' משיטלנד אירופה' (העבודה משחררת מארץ המוות אירופה). המילה 'רצגה' אינה מגדירה כהלכה את מה שנחשב כיום לאירוע התאטרוני החשוב ביותר שהועלה בנושא השואה במדינת ישראל. נרגש כולו הזמין מסקין את דודו מעיין, יוצר ההצגה ומנהיגה של קבוצת תאטרון עכו, לריאיון ברדיו. מעיין, בנם של הורים יוצאי מרוקו, ציין שההצגה אינה על השואה אלא 'על ממלכה אחת המספרת לנו סיפורים אחרים של השפעות הנשיא עלינו [...] כתבירה נכפריים!' בהמשך הריאיון הסביר מעיין מהם המקורות הרגשיים להכנת האירוע. על דברי המראיין בעניין ההתייחסות לשואה כאל עניין שבקדושה, דבר אסור במגע, הגיב מעיין תוך שהוא משסע את דבריו:

זה בדיוק העניין, משום שאנחנו בתור ילדים שצמחנו על טכסים כבר סוג ב' [...] אנחנו אין לנו שום דבר מוחשי לתפוס ביד [...] החמנות הקשות שרואים בהצגה והן בהחלט קשות [...] זה מאד קונקרטי [...] הדימויים האלה הם לא איזה שהם דימויים תיאטרליים, נקודה [...] כל דבר נגזר מתוך עולם החוויות הבסיסיים ביותר, שנדמה לי של כל אזור בארץ וכל דבר מאד

הגטאות. באלם המחנות עבר הקהל לידי של השחקן הערבי ח'אלד אבו עלי מסחינץ, שהוביל את הסיוע בדגם של מחנה ההשמדה טרבלינקה.⁵ לאחר ה'ביקור' במחנות הוסע הקהל לתאטרון עכו. שם, בין מכוכים בהללי התיאטרון, כך סיפר מעיין למסקין בהמשך הריאיון, התחילה חוויה נוספת שאורכה שלוש שעות ועיקרה מצג של רכיבים שונים של המציאות הישראלית בהזכוריהם לשואה. הצופים חזו בפארסה ששמה ללעג את טקסי יום השואה בכתי הספר. מסביב ריצוד מרעי טלוויזיה. באחד מהם הוקרנה אקציה של יהודים; בשיי עם ישראליים; בשלישי – ילדי קיבוץ משיכים לשאלה מה הם יודעים על השואה; ברביעי דן מרגלית ואהוד יערי מדרווחים על אירועי היום. הסצנה האחרונה התרחשה אחרי שהצופים אכלו ארוחת ערב. הם עלו בזה אחר זה מתוך צוהר שפתח בתקרת העץ אל הלל אחר, רחב יותר, מין הכלאה של דיסקוטק ותא גנים. על המרקע הוקרן פסטיבל מחולות ישראלי עם שושנה רמארי ומסכיב תמונות ומוצגים הקשורים בשואה. בצד, עירומה בתוך קערת לישה, האביסה את עצמה אחת השחקניות, מיירי צמת, עד להקיא. סמור יערון, עירומה כמעט לחלוטין קרסה בפניה בתנוחה של מולמלאן – ברפיון מוחלט וכפשוט אברים – וח'אלד אבו עלי עירום אף הוא רץ ורקד על שולחן עץ בפניה אחרת. על שולחן כמעט זהה, כך הסביר קודם לכן בביקור במוזיאון, הוכו יהודים למוות מרזי יום כטרבלניקה. ח'אלד חבט בעצמו במקל 'כמו זה ששימש את האוקראינים' ועודד את הקהל לעלות אליו על השולחן ולהשתתף בהכאה. בתוך שולכה גם סצנה של 'פייטה'.⁶ קול תופים בעצמה גוברת והולכת הדהד ברקע ולצדו גברה שירת 'סוכי סוכי ממשרה' שהושמעה מרמקוללים. עיני הקובנות ניכסו מהקירות והסדרנית פנתה את הקהל בתקיפות לשער היציאה שעליו הוטבעו המלים 'ארבייט מאכט פריי', אותן מלים שקידמו את הבאים למחנות המוות.⁷ הלהקה – ארבעה שחקנים יהודים, אחד מהם ממוציא עיראקי, אחד ערבי והבמאי כאמור ממוציא מרוקני.

זו לא הייתה הצגתם של העולים של שנות החמישים והשישים ושל בני דורם אלא של ילדיהם וגם של נכדיהם. דומה כי שלהי שנות השמונים ושנות התשעים הן שנות ההכשלה של דור ילדי הארץ בהתמודדותם עם

בתור ילד במדינה הזאת הייתי צריך לעבור שנה אחר שנה את כל הטקסים, לקרא טקסטים שאין להם שום משמעות, להוציא לפתח את מסתרי נשמותי לכל מיני מקומות שאני צריך להרגיש בהם אשם שאני צריך לקחת אחריות ענקית על משהו שמישהו עשה למישהו איפה שהוא שבכלל לא קשור אלי. כלומר ברמה מאד בסיסית אני פנוע באותה מידה. ביוגרפית אני לא בן של מישהו שנולד, מת, נספה, אבל כל עם ישראל חברים. כלנו באותה סירה באותו סיר טרומטי זה או אחר.³

ומוני: 'כשהתחלנו לחפש הקשרים [...] אמרתי "איך לי שום קשר. ההורים שלי מעיראק [...]". חיפשתי את הקשר שלי לשואה. פתאום אני אומר "בטח יש לי קשר לשואה. אתה נולדת כמושב של הונגרים [מזרון שכלם יוצאי שואה]". יש לי פחד, לא פחד אלא יראה, יחס מאד מיוחד לניצולי שואה [...] זה נולד פה'. במקום אחר אמר מוני: 'הייתי רוצה לגעת בזיכרון של כל אחד ואחד בנושא'. אין זה מקרה שהן אצל מוני הן אצל מעיין חזרה המילה 'לגעת'.

טקסטים אלה מזמנים פרשנות כשלולשה מישורים. האחד – מיקומו של 'ארבייט מאכט פריי' בהקשרים ההיסטוריים הכלליים של זיכרון השואה בתוכה הישראליית ובהקשרים הייחודיים של מיקומם של המזרחים בחברה הישראלית בשלהי שנות השמונים וכשנות התשעים של המאה העשרים. המישור האחר הוא היצירה סביב השואה באותן שנים ולבסוף המישור של הזיכרון הפרטי והקיבוצי.

ההצגה שאנשי הקבוצה הכינו כמשך כמעט שנתיים הייתה אירוע שהתרחש בשני חללים נמשך למעלה מחמש שעות. הקהל הגביל לשלשים איש בלבד, שהיו בה בעת גם צופים וגם משתתפים. תחילה הוסעו המשתתפים באוטובוס מפואר בליווי חילת לביקור במוזיאון לוחמי הגטאות. השחקנית סמור יערון בדמותה של זלמה, ניצלת שואה, ערכה להם סיור מודרך בין ה'עבודות', כפי שהיא קראה למוצגים, סגנון דיבורה ודיקטי ושפתה – עברית שכורה, בלתי תקינה, במבטא מרכז-אירופי מובהק.⁴ זלמה הובילה את המשתתפים משלב לשלב בסיפור

תמה בכך שכל התייחסות שלהם לשואה לותרת המיד בכיקורתם העזה נגד טקסי בית הספר. שאל בכי, עיתונאי ממוצא מרוקני, תיאר את הרגשתו בלא כחל וסרק:

שנאנו את האשכנזים. לא יודע למה. פשוט לא יכולנו לראות אותם. לא שחשבנו שהם אשמים במשהו, שהם חייבים לנו משהו, וגם בקישי פגשו בהם וההורים כמעט לא דיברו עליהם. ידענו שהם מתו בשואה, ושאלה שונמצאים פה חיים בחושך גדול. ראינו בטלוויזיה אמהות בוכות בטקסי הזיכרון, ורצינו לחרוג ערבים כמה שיותר, ננקמת. ככה זה היה עד המפגש בחטיבת הביניים עם הילדים האשכנזים. שם התברר שהאשכנזים הם הכול. הם הקימו את המדינה, הם מתו בשואה, הם מתו במלחמות. הכאב שלהם הוא הכאב של המדינה ורק הוא קיים. הילדים שלהם הכי חכמים [...] והילדים החמודים שלהם היו מארגנים את כל הטקסים ליום השואה וליום הזיכרון, וכולנו פתאום צריכים לעבור לדום, להיכנס לכיתות בשקט, ולשמוע את הילד הזה עם האודיס ליקוויט מספר בקול שקט ונומה עד כמה קשה בבית [...] משהו אכל אותנו עם הילדים האלה. תמושה שלכאב שלנו אין מקום. שצריך להתבאי אותו. שלהם נרצחו שישה מיליון, ושלחם יש ניצולים, ודור שני ושלששי.¹⁰

עניין הזכירה החלופית הוא כראש וראשונה עניין דורי. יש לכך היבט נוסף. במוכר מסוים היה פה מאבק תרבותי בין בניהם של ניצולי השואה מאירופה לבין בני העולים מארצות האסלאם. בנייתות אופני ההתחברות אל השואה אפשר לראות גם קו מפורד ברור בין המתחייבותיהם, תוכניתיהם, ויצירתיהם של יוצרים ואינטלקטואלים בני דור העלייה לאין לבין אלה של יוצרים ואינטלקטואלים מדור הבנים, ונראה שרפס חדש של דור הנכדים הולך ומסתמן אף הוא. להמחשתה של חלוקה דורית זו בחרתי כמה מהיוצרים הכלטים בספרות הישראליית ובאמנות הפלסטית וכמה אנשי רוח.

השואה תוך הכרה במרכזיותה בהחייבתם. אלה היו שנות פריחה לקולנוע הישראלי בתחום הסרטים העלילתיים והתעורריים העוסקים בניצולים, בתוריות השואה שלהם, בדיאלוג עם ילדיהם ובעיבור של כל אלה בזיכרון.⁸ פריחה זו בולטת מאוד על רקע מיצוטם של הסרטים על השואה שנעשו עד אז.⁹ ולא רק בסרטים מדובר. מעשה הזיכרון כולו התחיל לעבור מהדור שחווה את השואה לדור ששמע עליה. בדור זה עלתה מאוד חשיבותם של התקשורת ושל הכיסויים התרבותיים והיצירתיים ככלים להתצחת השואה ולהחדרת מאגר הזיכרונות והדימויים הקשורים בה לזיכרון הקיבוצי. אלה פרצו לדלת פתוחה. השואה הפכה זה מכבר חלק מן האתוס הלאומי, לקונצנוס, לנושא חובה בהגינת הבגרות ולמסע התניכה של המודחים מהפריפריה החברתית-תרבותית ללכה של העישייה. זלינתם של המודחים החברתית-תרבותית ללכה של העישייה. רק חוליה אחת חסרה. זו שתחבר בין המודחים לשואה. חוליה זו באה בדמותם של יוצרים מזרחים, שאמנם הפנימו את מרכזיותה של השואה בהווה הישראלי אך הציבו חלופות אלה. האידיע הציג התרחשויות תמונות מהדרגמאות הבולטות לחלופות אלה. האידיע הציג התרחשויות תמונות מתקופת השואה לצד לבטים ומצבים מההווה הישראלי. הוא נגע בכל רכיבי ההווה הישראלי: השואה וזיכרונה, תרבות הניצולים, בני הווה השני, יחס הישראליים למזרחים ולפלישתניאים והתורבירידי הקהל את חירות הקשוריים. לא הייתה כוונה להתר חזק זיכרון השואה אלא להפך, להחיות אותו ולהציאו מהשגרה לחיים. היוצרים, כפי שהם עצמם העידו לא אחת, היו חרורי ההכרה במרכזיותו של זיכרון השואה בתודעתם הם, אך ביקשו לעצמו ולהפיח בו חיים. ביקורתם הופנתה אל התאבנות הזיכרון ומטרתם – ליצור דיאלוג בין ההווה לזיכרון המקובע. ליזכרון כפי שהם הציגוהו כמה ממזימי: זה האצור כנפשה של זלמה, זה האצור האמירה היא שאין דפוס אחד וראייה אחת של זיכרון השואה אלא יש דפוסים רבים, ומניינם כמניין הזוכרים.

מקום של כבוד קנו להם המזרחים מדור ילדי הארץ חניכי מטרחת החניוך הישראליית במרכיב החלופות שהוצעו בארץ לטקסי הזיכרון. אין

למה אתה לא אוכל? שאלה וענייה בצלחת שלי.
'אכלתי דל'.

'אוכל לא משאורים'.¹²

על יחסיות הסבל אומרת חיה:

אולי היה קשה במעברת, אתה אומר? אתה לא מתחיל להבין כמה טוב היה לי שם [...] לילה אחד התנה סופה במעברת צמתי. ירד גשם שוטף ברוח חזקה ובקור אימים לא רגיל באזור החוה [...] ואנחנו נרטבנו עד לשד עצמתנו [...] אבא תפס יריעה מתנענעת של אוהל וסוכך בה עליו ובקש להרגיע אותי, ואני אמרתי לו 'אני לא מפחדת, אבאלה, זה רק גשם, אין פה גרמנים, כלם יהודים פה, את ניכר הלחם הזאת אפשר לרחוץ קצת מהבוץ ולאכול אותה כשתתייבש'.¹³

ועל ניצולי השואה:

אני מכירה כמה בנות ונגנים לניצולי-שואה. אחרים [...] ההורים שלהם שותקים כמו קבר.¹⁴

דברי דודתה של חיה:

אז מצאתי לי את יוזי שלי [...] איש פשוט [...] אבל עדין ומתחשב כל כך. אני יכולה לספר לו על בעלי הקודם ועל התינוק שלי שנוצח לעיני, ועל כל המשפחה ועל כל העולם ההוא שאבד לי. והוא יכול לספר לי על אשתו ועל שני ילדיי שלו [...] מצד אחד את רוצה להחניק ולחסתיך הכל, להשתיק ולשכוח, ומצד אחד הלוא אפשר להחנק מן הדברים המתדפקים להיאמר בקול זעקה. ולילדים, לשני הצברים שלי, אי אפשר לומר מילה, אין להם סבא וסבתא, אין להם דודים ודודות, אין כלום חוץ ממני

מהדרך הראשון שלי וזה את העלייה לארץ יש לציין את הסופרים אלי עמיר וסמי מיכאל. שניהם עלו מעריאק ולא מצפון-אפריקה אך חוויית האחרות המזוהות ביחס לסיפור השואה ליוותה אותם כעוברת חיים. בדרך השני הרשימה מתרחבת עד מאוד והיא כוללת בעיקר את ילדי הארץ ממוצא צפון-אפריקני, אך לא רק אותם: ארז ביטון, קובי אור, שמעון ארז, יוסי סוכרי, דודו כוסי, יואב אלרין, אמנון שמושי, הקולנוענים דוד בן שטרית, מרקו כרמל וסרז' אנקרי, האמנים מאירדה שמש ויגאל נורי וכן ויקי שירן, חיים שירן, יוסי אלגזי, רונית מטלון, סמי שלום שטרית, שאול כיכי ומאיר בתוג'לו.

קווי המתאר של המאבק הניטש בדרך השני מצויים הן כפיצול שעוברת ההכרה הישראלית משנות השמונים הן בקריאת התיג של בני הדרך השני של המזרחים על ההגמוניה שביקשו להם בני הדרך השני של ניצולי השואה על פרק זה כהיסטוריה היהודית. בשלוש דרכים ניטו המזרחים לערער על הגמוניה זו: (א) ביצירה עצמאית על השואה עצמה בחקת 'גם אני במתעדים'; (ב) בהפיכת השואה לאירוע בעל מסר אוניברסלי שיש בו אמירה לכל אדם באשר הוא. כך אפשר לראות את היצירה המרכזית במנוחים של זיכרון קיבוצי בתגובה ליצירה של בני הדרך השני ליוצאי אירופה, החותרים ופונים אל הזיכרון האישי, האינטימי והמשפחתי, המוצג גם כחד-פעמי; (ג) כפיחת זוויות חדשות ואף פרוכוסקביזיות לראיית השואה באורח קונצנזואלי פחות תוך מתן פתחון פה למי שראה את עצמו קרבן המשנה של השואה וקרובן של ניצוליה ובניהם.

כל אלה אינם קיימים כולם בעולם הרגשות, החוויות והתכונות של סמי מיכאל או של אלי עמיר. השניים מובים לשלב את השואה בעלילות ספריהם תוך הזדהות עמוקה עם ניצוליה.¹⁵ עמיר בספרו 'אהבת שאול', מבטא את כל המקובל בהשיבה הישראלית על סבל השואה, על סיפורי החוועה, על הסודות המשפחתיים ועל נוהגי החיים של ניצולי השואה. הסיפור המספר על אהבתם של שאול, בחור ספרדי מירושלים, לחיה, ניצולת שואה, בשנות השישים על רקע משפט אייכמן:

על קרדושת האוכל:

כמעט משוכנע שאת השואה הזאת הוא לא ישרוד. הנאצים, יימח שמש וזכרם, באיחור של שישים שנה, כולים לזקוף לזכרתם קרבן יהודי נוסף. הקרבן העיראקי הראשון,²⁷ לכסוף שירו של אמנון שמוש'אנה ופרנקן ואני.

נולדנו
באותה השנה
אנה פרנק ואני
התגלית טפחה על פני
בבית על התעלה
ובתי אז אתי בגילה
וברעד
(ידי אחזה בידה)
כלואים היינו
יחד
אנה פרנק ואני
רוגדים מפחד
והודג...²⁸

אצל כל הכותבים מדובר באימוץ יורד חדרי בטן של חוויה המוגדרת כבלתי שייכת לעולמם התרבותי או הביוגרפי. אצל כל הגיבורים כמעט מתרחשת חוויה גופנית הקושרת אותם אל השואה, כולם אחדים בחובה לזיכרון ואצל כולם יש התחברות ביזוגרפית אל מייצגי השואה האשכנזים, אם דרך נישואין, אם דרך נישואין וחזירה אנלית, אם דרך חתונה לדון קיצוני ולחויית המוות או דרך שנת הגלדה אצל אמנון שמוש. זוהי אמירה על מרכזיותה של השואה בחברה הישראלית, על מה שהדבר עולל למרחבים ולמרחיבותם ולכ-תרבותיות וככלל. כולם מתחברים לשואה דרך הישראליות. יוצאי דופן הם שמוש, שהמוטיב המרכזי בשירו הוא התרסה שיש עמה תחושת כישלון וכמותו אוז בדבריו על מוריס בשיטן. הספרות אנה כלי הכיטוי החדי של המזרחים מדרג ילידי הארץ.

בניגוד למחשבותי לפני צאתי מישראל, נראתה לי כעת גרמניה כמקום לא רע. עם כל הרתיעה שלי ממנה, הערכתי ששהותי שם לא תיגע באופן ממשי בעניין זרותי הישראלית או בא-ישראליות שלי. תמיד הקפדתי לחשוב על השואה רק מבעד לזווית ראייה יהודית או אוניברסלית. אף פעם לא רציתי לעשות זאת כישראלית. שונאתי בכל ליבי את מה שמדינת ישראל עוללה לזיכרון השואה. נשכתי את שפתי כל אימת שהבתתי כיצד היא מחפה באמצעותה על המתחים החריפים שפצעו אותה מבפנים.²³

קובי או בספרו 'עברייך צעצועי' מביא שורה שלמה של טיפוסים מהגלגריה הישראלית שהחשוב בהם הוא מוריס בשיטן, שמש בית הכנסת, שרים אחד מתחילים להציף אותו וזכרונותיו של ניצול השואה צבי רזנברג, בעלה המנוח של הנרייטה רזנברג, אף היא ניצולת שואה ושופטת בדימוס ('משפחה נגוסת שואה'). בשיטן עובר מהפכה בזיכרון וגם בגופו והופך לכן דמותו של צבי רזנברג. איד פמאום כולם חושבים שאני משיגע [...] פמאום כאילו עברתי לגור בארץ קוקוריקו והם נשארו בארץ ישראל [...]. הכתם הקטן ביד שלי מתחיל להיראות כאילו כתבו לי משהו בעט על היר, אבל זה לא יורד [...]. חלמתי חלום מזוה [...]. הייתי חלש בחלום. חלש מאד ורה מאד [...]. הייתי הרבה רעב. רציתי אוכל. אבל כולם היו צועדים בריצנות וכלם היו רזים [...]. ואז התעוררתי מההלום עם המילה שרודפת אחרי, בוכנוואלד. מאותו לילה כל החיים שלי השתכננו לי לגמרי.²⁴ כמוכן שהשנניים מתחננים. בפרשנותו על הספר אמר אוז: 'מוריס בשיטן לעולם לא יהיה יותר מסכן מהשופטת הנרייטה רזנברג שהייתה בשואה, לא יעזור לו כלום.'²⁵ מוטיב דומה יש ביצירתו של רודו בויס 'פרא אציל', שגיבורו הוא יומטוב, אמן עיראקי מכוך לשואה. 'יצירתו עוסקות בה ויש בו צורך כפיייתי לחוות אותה. גם הוא כמו בשיטן מתואר כמי שהופך כלי קיובל לזיכרון הקיבוצי. 'יום אחד נדך מחודדו ושל יומטובן ריח עז של גז. "אל תכעס עלי", הוא אמר כשהיעול של פסק. "זכנו זה לא ציקלון אבל איכשהו הייתי חייב לחוש את המתחשה שהם חשו ברגעים האחרונים שלהם".²⁶ משפט הסיום של הספר ממצה אותה: 'אם לא יקרה נס אני

סיפורם של הילדים שתלומלמרים נמצאו בארכיון יד ושם. הסרט נבנה על פי רעיון של חיים שירן. שלוש נקודות מבט הכיאה שירן כסרט: אלבומים משתפחים ובהם תמונות של ילדים בשגרת ילדות מן הזמן שלפני המלחמה; תצלומים מתקופת השואה – תצלומים קשים של סבל, שאת רובם צילמו הנאצים, ואת נקודת המבט שלה עצמה כמתבוננות בתמונות ממוזקת הומן בקרבה רגשית עמוקה. לא מעט גבות התרוממו בהפתעה כשיצא סרט זה. שירן, מהמנהיגות המזוהות ביותר של 'הקשת הדמוקרטית המזרחית', דוקא היא הפיקה וביימה סרט כה רגיש על השואה. שירן עצמה התקוממה אל מול השאלה שנשאלה בלי הורף: מה למזוהחית ולשואה? 'הסרט הוא שיר מאד יהודי וגם מאד אוניברסאלי...]. אם אקשור מהדש את ההכור שלי, אז בסך הכל כל המלחמות שלי היו למען שוויון ואנושיות. נלחמת למען מזרחים, נשים ערבים...]. כי אני נלחמת למען צדק לא כי אני מזרחית אשה או אחות'.³⁴ בהעידו על אשתי ציין חיים שירן את ההבדלים ביניהם: 'זיקי כבר התחברה לסיפוח בישראלית עם משקעים' ו'אילו הוא הגיע לארץ כמהגר בשנות השישים עם משען תרבותי צרפתי נטול משקעים. זו הייתה פרשנותו המאוחרת, לאחר מותה. עובדה ראויה לציון היא שאצל שני בני הזוג החל העיסוק בשואה לצורכי פנוניה. שניהם נספתו והעמיקו בעניין והתמקדו בילדים, נושא שזוהא תמיד בעל רכיבים רגשיים חזקים, והדבר אכן מרמז על התחברות שהיא אוניברסלית יותר משהיא יהודית או ישראלית.

התחברות אחרת באה לידי ביטוי בשלושה סרטים שהוקדנו ביום השואה תשס"ה: סרטה של יפעת קידר 'השואה הלא נודעת של יהודי צפון-אפריקה', שעסק בעיקר ביהודי לוב, סרטו של מרקו כרמל 'מטרופולי לברגן בלזן', שעסק אף הוא בעיקר ביהודי לוב, וסרטו של סרד' אנקרי 'גורל משותף', שעסק בגורל יהודי מרוקו, תוניסיה, ואלג'יריה. שני האחרונים, פרי יצירתם של יוצרים מזרחים, אוחדו ונקראו יחדיו 'שאלה של זמן'. השם המשותף מרמז על ההתחברות אל השואה מן ההיבט של כוונת הנאצים ולא מן ההיבט המקובל של התוצאה. המטרה העיקרית הייתה לספר סיפור שואה יהודי שיימצא בו מקום לכלים. על כן אין זה מקרה שהטענה העיקרית שהתפתחה נגד הסרט הייתה כדברי אנקרי 'כאילו

עוסקים בה גם אנשי הקולנוע, אנשי האמנויות הפלסטיות, אנשי חינוך ואינטלקטואלים.

הזכר לעיל. הוא ביים את הפרק על השואה בסדרת הטלוויזיה 'עמוד האש' תוך כדי התייחסות לגורל יהודי צפון-אפריקה. הסדרה הפכה מוקד לסערה פוליטית על רקע טענות קשות על התחלפות ממקומם של המזרחים בהיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית ובמיוחד בתולדות הציונות כפי שהוצגו בסדרה זו. הדברים הגיעו עד כדי הגשת עתירה לבג"ץ שהובילה ויקי שירן.²⁹ בעלה, חיים שירן, יליד העיר מקנז שבמרוקו, נתפס לנושא השואה עוד הרבה לפני כן. שירן, יליד קטן בתקופת השואה, היום מנהל להקת המחול ענבל ומראשוני הטלוויזיה הלימודית, סיפר שאינו זוכר סבל באותו הזמן.³⁰ במכלול עשייתו אפשר למצוא את ההפקה הטלוויזיונית של ספרו של אלבר ממי נציב המלח' ואת הסרטים על סלוניקי ועל מרוקו. ב-1986 נסע שירן לניו יורק ושם פגש את חוקרת השואה יפה אליאך והיה לאוצר התערוכה שעסקה בילדים בשואה.³¹ בתוך שנה עבר שירן על 15,000 תמונות של ילדים ונכבש לנישא. קראתי ספרים על השואה מה שלא קראתי כל חיי. בתערוכה הוצגו לכסף 300 תמונות כ-20% מהם ילדים מזרחים מסלוניקי ולוב'. שנה לאחר מכן הורחבה התערוכה והוצגה במנהטן והיום היא שוכנת את כבוד בידי לילי' שבמרוואון לוחמי הגטאות. הבחור ממרוקו הגיע ללב ממסד זיכרון השואה בישראל. בהעידו על עצמו ציין שירן כי ככמאי שהגיע מתרבות אחלת היה מתחבר לשואה מוקדם יותר אילו לא נמל מלכתחילה במחסום בלתי נראה שהוצב בפניו כאומר: 'זה לא שלך, היה מחסום ממש ברור...]. בהתחלה קבלתי שזה לא שלי, אחר כך כבר לא'.³² אך הוא מצא את נתיב ההתחברות אל השואה 'כסיפור כלל יהודי, לא שיתפו אותנו והפסידו...]. רק מאוחר יותר לאחר התערוכה הבינו בטלוויזיה החינוכית שכל אחד יכול לעשות כל דבר. כשהזרתי מניו יורק יכולתי גם לעשות וגם להשליט את הידע שלי על הסיפור'.³³

ביים השואה ב-2000 הוקדן בערוץ 2 סרטה של ויקי שירן 'ילדי היהודים'. הסרט עסק במיליון וחצי הילדים שנספו בשואה וסיפר את

דעתך וכאופן שבא לך לעשות זאת [...] אתה מבין שאתה צריך לסגל לעצמך סוג של מחאה רגישת. זה מעצב את התודעה העצמית והעדתית שלך, זה מעצב את המחאה הפוליטית שלך.³⁹

המוטיב השני היה האמריה המרובתית על בנייתה של אירופה ומרביתה ועל עליונותה של תרבות המזרח. נושא המסר הכולט ביותר של תפיסה זו הוא הקולנוען דוד בן שטרית יליד קובלנקה, שטרטו ירוח קרלים: כרוניקה מרוקאית, עורך יכוח סוער בעיתונות הישראלית.⁴⁰ לדברי הכמאי, הסרט לא נועד לספר סיפור אלא 'לעצב תודעה. ניסיון לספר היסטוריה מהמקום של החלש [...] היסטוריה של הדתיים [...] של המזרחים בישראל, שנחנקה ודוכאה כאן במשך 60 שנה'.⁴¹ בן שטרית טען כי מרגע שהחל לעסוק בריכוי המזרחי הפך לאויב של הממסד ושל החברה. כששאלה המראיינת לסיבת הדבר תלה את האשם בסגירות הקיימת בארץ לכל מה ששונה, בעיקר אם הוא מזרחי. 'במקום לרצות להשתלב במזרח התיכון, האליטה חולמת על אירופה. מה יש לכם מאירופה? אירופה בדה בכס, תיעבה אתכם וכמעט הצליח'. באופן דומה מאתר הזאת לעולם שרצה להשמיר אתכם ונמעט הצליח'. שאף נבחר לכנסת, תחבטא צ'רלי ביטון, ממנהיגי הפנתרים השחורים, אמר ביטון, 'איפה והריאיון עמו עורר אף הוא הד תקשורתי'.⁴² 'עובדה', אמר ביטון, 'איפה השמרדו שישה מיליון יהודים – באירופה. האנטישמיות צמחה באירופה המתועשת. במרוקו לא הייתה אנטישמיות. היהודים באירופה היו מעמד מנצל וגם כארץ האשכנזים הם כאלה [...] הציונות הפכה את הארץ לסניף של אירופה'. מיתוס התרבות האירופית הנעלה קרס בשואה. הארץ הייבית לתר כבוד בראש ובראשונה לתרבות המזרח ולמציאות כאן.

המוטיב השלישי הוא סוגיית הדור השני והשלישי והכינויים שזיכרון השואה בישראל מוביל אליהם. כל אלה המתבססים בקרבנותם, חסרי רגישות חברתית ואוהזים בתפיסות חברתיות שמרניות. אין בהם כל הבנה או המלה לטרגדיה של המזרחים.⁴³ טענה זו מופנית לפליטה גם בעניין יחסם לפלשתנאים ולנפגעים אחרים מתקופת מלחמת העולם השנייה.

אי-נחת זאת מצאה את ביטוייה בנכוחות של מזרחים בכל ביטויי הזכירה

אני מביע עמדה וקובע שלא היו תאי גזים בתוניסיה,³⁵ כאלו עזרת לקיומם של תאי גזים הייתה מכניסה את יהודי תוניסיה לסיפור דרך הרלת הראשית. העובדה שב-2005 הוקרנו ביום השואה ב-זמני שלוש סרטים שעסקו בשואה בצפון-אפריקה בשני הערוצים המרכזיים של הטלוויזיה הישראלית יש בה אמירה על המקום שתפסו המזרחים בשדה החברתי והתרבותי. עם זאת כל שלושת הסרטים קיבלו את הגרסה ההגמונית של סיפור השואה כסיפור לבה של הזהות הישראלית ועמדו על הצורך לחבר אליז גם את המזרחים. 'ברור שלא היתה בצפון-אפריקה שואה כמו השואה באירופה', אמר אנקרי, 'אין מה להשוות בכלל. אבל חשוב שידעו שהגזמנים הגיעו לצפון-אפריקה. גם מי שידע על רומל ומנטונגמרי, לא יודע שהגזמטפו הגיע לשם ולא יודע שהיו מחנות ריכוז'.³⁶

ההתבררות המעניינת ביותר היא זו שבאה מתוך החוויה הישראלית המורחית, חוויה שנתפסה כרומטת ומשפילה. עם ההפנמה של מרכיביה של השואה בגיבוש הזהות הלאומית קיבלה ההתבררות ממד של התרסה נגד אופיו של זיכרון השואה בחברה הישראלית ונגד תוצאותי הקשות עבור קרבנות המשנה המזרחים. בביטוי של ההתבררות זו יש כמה מוטיבים חוזרים שהחשוב שבהם הוא השואה כגורם מעצב של התודעה המזרחית ושל המחאה המזרחית. כך בכריה של הסופרת רחנה מטלין: 'אותי חנינו כבית שבאשר לשואה יש מומנטום של קודישה, "של נעליך מעל רגליך"'. [...] אני טוענת שהמאבק שלי כמזרחית לא מחייב אותי להטיל רפש באחר. למה כדי להגיד שהמזרחים סבלו בשנות החמישים אני חייבת להגיד שיהודי אירופה לא סבלו. אני טוענת שסבל של האחד לא בא על חשבון סבל של האחר'.³⁷ הזמר דודו אלהרר טען כי השואה שחוו יהודי אשכנז הקנתה להם בעיני עצמם עליונות מוסרית וכפתה על דרי המעברות ועיירות הפיתוח אלם, לאחר שהטמעה בהם ההכרה כי מצוקותיהם פחותות.³⁸ העיתונאי ביבי תיארי זאת בלשונו הצירי: 'הכאב שלהם חנק את הכאב שלנו [...] קשה ליצאת במחאה בוסה כנגד אשכנזים שזאת הייתה ההיסטוריה של המאה שנה האחרונות שלהם. את המהפכה היינו צריכים לעשות עם "פייצטה", כי כאשר אתה מוחה ומולך עומד אדם שהוא ניצל שואה אתה לא יכול לצרות ולהגיד כל מה שעולה על

אנו יהודים בני הדור השלישי לתקומה ולעצמאות, מבקשים בדתילו ורחימו ליטול מתוך אש זכרם של ששת מיליוני הקורבנות של השואה הנאצית, למעין אבוקה נוספת ולהציגה בפני כל העולם, אבוקה שביעית.

לנו הזכות הטראגית לעמוד כאן, לזכור ולהזהיר: אין עם, אין תרבות ואין קבוצת בני אדם המחוססים בפני שואה, גזענות, רדיפות והשמדה.

שנאת האחר, ורדיפתו וחיסולו הם תופעה חברתית העלולה לתקוף כל קבוצת בני אנוש ובכל זמן.

אין אנו מתכוונים חס וחלילה להמעיט מכאב זיכרון בני עמנו, או לערוך השוואות בין שואה לשואה.

כל שאנו מבקשים הוא להזכיר לכל בני האנוש כי רדיפת האחר והשמדתו היא מפלצת אנושית, יצירת מוחו וכפיו של האדם, כפי שידעו זאת גם גזעים ועמים אחרים, בני דתות וקבוצות אוכלוסייה שונות במהלך ההיסטוריה האנושית. עלינו לזכור שרק האדם יכול לה למפלצת הנוראה הזאת.

אנו צאצאי הנורא מכל, היום זקופי קומה, נושאים תפילה לשלום ולאחווה העמים, הדתות, הגזעים והתרבויות.⁴⁶

בסיום הטקס הושמע במקום 'התקווה' הפיוט 'ברכי ירושלים את ה' מפי' הומר אביה מדינה.

חלק גדול מהשיח שתואר לעיל מצא את ביטויו בשניי שביקש שטרית לחלל. ההתבוננות האנוכיבוסלית בשואה. האמירה, גם אם מעורונת מאוד, אודות הצורך של ההכרה הישראלית לברוק גם את עצמה נוכח מה שהתרחש בשואה והרצון לתת לשואה ביטויים הרבותיים מזרחיים תוך אמירה שההכרה המזרחית היא חלק לגיטימי מההכרה הקנונית הלאומית. תשלוב של בית ספר של מזרחים עם מנהל מזרחי שהציב שאלות לגבי המציאות בויקה לשואה ושהעז ביום השואה עצמו להעלות על נס הזיכרון גם עמים אחרים היה יותר מרני. הטענה פריצה וככל עז. ספק אם שטרית שיער מראש את ממדיה. ספק גם אם שיער מראש את המקומות שמהם יצאה.

ההולופים שהחלו להופיע בשיה הישראלי משנות השמונים. ב-1988 היו אלה שלמה ארצי, בן להורים יוצאי ארופה, ויהודה פוליקר, שהוריו יוצאי יוון, אותה יתפוצת שואה' ספק מזרחית ספק ארופית. השניים הופיעו יחדיו בפעם הראשונה כשהם מזוהים כ'בני הדור השני' בערב יום השואה לפני קהל הרובו היה גם הוא 'בני הדור השני' כהגדרת העיתונות. ההכרז של שני האמנים נתן 'צבע חדש לזיכרון ושפה מדוברת לזעזוע'.⁴⁴ ההופעה תועדה בסרט 'בגלל המלחמה ההיא' שביימה ארונה בן דורי. המופע כולל סימל את עצמת חוויית השואה עבור דור הצעירים בני הארץ ואת כוחה של ההתכרותם אל החוויה של דור ההורים, אך הוא נגע רק כמי שהשתייכו לסיפור השואה מאז ומתמיד. שהי החלופות האחרות היו מאז לדין מתמשך על הדרך הנאותה לזכור את השואה ועל הדרך הנאותה לשרר את הזיכרון הדינמי שלה ולמנוע ממנו להתאבן, במיוחד לקראת העידן שבו ייעלמו ניצולי השואה מהנוף האנושי בישראל.

סמי שלום שטרית נולד בעיירה קסר א-סוק שבמרוקו ועלה ארצה עם משפחתו ב-1963. ב-1995 קיבל את לידיו את נהול 'קדמה', בית הספר התיכון העיוני הראשון בשכונת התקווה שהציע לימודים עיוניים ותעודת בגרות וגם שם דגש בתרבות המזרחית. במסגרת ניצור המחשבה החליט שטרית שביום הלימודים שלפני יום השואה יילמדו שיעורים על מאורעות השמדה של קבוצות אוכלוסייה אחרות ושל עמים אחרים. גם הסבר היה כפיו: 'ער עכשיו דובר על השואה כמונחים דתיים, כמו על אירוע שלא יחזור על עצמו. אנחנו נעלה את זכר ששת המיליונים, אבל נזכיר גם את הקבוצות האחרות שסבלו מהשמדה המונית. נזכר על זה שכל חברה צריכה להסתכל בראי ולברוק אם קיים בה פוטנציאל דומה. אני לא מקבל את הקביעה שמדובר בסירוף... זה היה תהליך חברתי ופוליטי מתוכנן'.⁴⁵ הוא גם ביקש לנער את האבק מעל טקס יום השואה והציע להדליק נהגו שיש נרות נשמה לזכר ששת המיליונים, אך להסיר לצדם נר שביעי שיקדש לקבוצות האחרות – לרמונים, לצוענים, לשחורים, לאינדיאנים ולהומוסקסואלים. זה הטקסט שהוקרא עם הדלקת הנר השביעי:

התמודדות שונה מזו המקובלת בטקסים הרשמיים. מאז היווסדו לקוחים חלק באירועי שהפך למסורת מאות משתתפים שמוזכרים כי לכל דור דרכו שלו להנציח ולשמר זיכרון. 'שואה מעולם לא עזבה את השיח הישראלי המודע והלא מודע' אמרו מייסדי האירוע, שמגדירים אותו הקומה השנייה' של הזיכרון. ועוד אמרו שהנצחה אינה חייבת לבוא דוקא דרך היגיון.

בשנתיים הראשונות היה הטקס אינטימי ואישי. מ-2001 הוא שינה צביון והפך לדיון בזהות היהודית והישראלית, ובהזו השכיחות. אחד הדברים המאפיינים אותו הוא מתן קול קבוע לכל מי שנחשבים 'אחרים' בסיפור השואה. מזרחים, ערבים ישראלים, יהודים מאתיופיה. הטקסים ב-2001 וב-2002 היו רכיבי העצמה הטעונים ביותר, אמרה בלאו. יתר על כן, מקום נכבד תופסים בו המזרחים ביחסם לשואה.

בין המזרחים שהופיעו בטקס ב-2001 היה יהודה גוריאלי, סגן עורך המוסף סופשבועי ב'מעריב'. הוא דיבר על רגשות המזרחיים ביחס לשואה' וביטא בבריו את תחושת האחרות בסיפור. כעבור שלוש שנים, בטקס של 2004, סיפר גוריאלי כי שקל פעם או פעמיים לקעקע מספר על ידו. ביטוי מוחשי-אישי דומה לזיכרון הקיבוצי שנמצא בסיפוריהם של אזרחי ישראל שנידונו לעיל. הזמר שימיר רון, מוזיקאי ממוצא תימני, ביצע גרסה לשיר של מרדכי גבירטיג 'העיריה בלערה' (אחיים בעיירת שריפה), רון, כן כארבעים, שר את השיר בדקות כאילו היה 'שיר שלי', כדברי בלאו. מעניין מכיל, רון, השר בדרך כלל בחי'ת וכעיי'ן גרונות כדרך ההגייה התימנית, חש הפעם הווי שיעליו 'לנקותן', אקט רב-משמעויות מבחינה תרבותית ורגשית. שרון רגייניאנו, בנו של ניצול שואה מלוב, הציג באירוע עמדה מנוגדת לזו של גוריאלי כסיפור על עברו של אביו והתחבר בכל מאודו לנושא. הטקס הסתיים בהקדנת הקלטת וידאו של ניצולת השואה רבקה שטג. דרכיה של שטג הסתיימו כמעיי'ן צוואה: 'אנחנו היינו בשואה והורשנו לכם אותה ואתם תישאו אותה כולכם אם תירצו או לא תירצו'.⁴⁹ השואה של כולם, וכולם יישאו אותה יחד בזיכרון הקיבוצי.

הטקס ב-2003 נתן ביטוי לאחת האבחנות הדוריות שמספקת בלאו. בני הדור השני להורים מזרחים ביטאו כמעט תמיד התנגדות על היעדר קשר

מכתבי קוראים שהתפרסמו בעיתון 'העיר' לא היו מפתיעים בתוכנם. חלקם התייחסו לאחרות הגורל היהודי החלה על כל ערות העם ואחרים כתבו על מקומה של השואה במאבק על הקרבות בהכרה הישראלית. לדוגמה כתב קורא הנאמן לתפיסת 'אחדות הגורל היהודי' בין השאר: 'הצביון המזרחי שמקנה שטרית לטקס יום הזכרון פסול [...] השכול הוא נחלת כל מגורי החברה הישראלית, ואין להרגיש בו תוכן ערתי. מכתב אחר היה בוטה יותר: 'שואת העם היהודי והעובדה שחלה ברובה המכריע על ראשכונים היא כנראה אכן נגף בלוגיקה של תאורית הקרבן של היהדות המזרחית, שטרית אינטליגנטי מספיק כדי לא להכחיש את השואה, במקום זאת היא מוכיח לתלמידיו כי כבר היו מקרים כאלה בהיסטוריה, ואין להם לאשכנזים מונופול על השמדות, אז שלא יעשו מזה עניין'.⁴⁷ שתי התגובות הללו היו צפויות, אבל את התגובה הכיחה ככל הנראה לא יכול שטרית לצפות. קשות לביקורת העברית הוא החליט לקיים דיון מחודש על מתכונת הטקס בשיתוף מורי בית הספר, התלמידים והוריהם. שלא כמתוכנן גלש הדיון לשאלה אם יש לקדמה' זכות לתת צביון שונה מהמקובל לטקס יום השואה. לא מעט הורים הביעו התנגדות לשינוי מתכונת הטקס. ההפתעה הייתה גלומה בנימוקים. ההורים סברו שאין להם הליגיטימציה לעשות כן משום שלא הם ולא בני משפחתם חוו על בשרם את השואה. צדיך לשאול אותם, אמרו בלי לפרט, וברור מתוך הלאו מהו הכן. בית הספר 'קדמה' נסגר שנים ספורות אחר כך משום שהתלמידים משכונת התקווה העריפו בחי ספר אחרים בתל אביב.

מאז 1999 מתקיים בתל אביב 'טקס יום השואה האלטרנטיבי'. בניגוד לגורלו של בית הספר 'קדמה', הטקס נחל הצלחה בלתי מעורערת והוא כמעיי'ן המתגבר. ישראלים רבים במספרים גדלים והולכים נוטלים חלק באירוע זה. ב-2005 הגיעו למעלה מאלף אישי והאירוע הקרבן במסכי ענק. רוב הקהל היה בני 'הדור השלישי', בני 25-30, כך אמרים מארגוני האירוע ויחמיו שהדה (קרי שודה) בלאו, נכדתם של ניצולי שואה מההגנדה, ואבי גיבסון-בראל, שחקן ממוצא מרוקני.⁴⁸ את הגדרת האירוע הם ניסחו כך: 'המתשתפים ניסו לפרק את מושג זיכרון השואה לכרי תמונת מצב עכשווית [...] טקס יום השואה האלטרנטיבי מאפשר

בינתיים החלו קבוצות חדשות בחברה הישראלית לתור אחר אפיקי ההתבררות לשיאה. ב-2002 דיברה בטקס רחל מלסה, עולה מארמוניה. היא סיפרה שעד הגיעה לארץ והיא בת 16 לא שמעה דבר על השואה ופה אתם לא מפסיקים לדבר על זה'.
על התהבחותם של האחרים ההדשים, ייכתבו מן הסתם חיבורי העתיד.

משפחתי לניצולי שואה, התנצלותם שלוחתה במאמץ מכוון להחזיר אל הסיפור. השחקן אלון אבוטכול סיפר שכילד חש צורך עמוק לרכוש את תודעת השואה. בני הדור השלישי כבר חשים שייכות ברורה, 'שלי כמו שלך'. להמשחת העניין סיפרה בלאו על רכיב זורה, בחור בן 35 ממוצא מרוקני, מרדיף מסעות לפולין, שעלה על הבמה והקף בלא מורא את המסעות הללו. בשיחה המקדימה עמו לא עלה כלל עניין מזוהיתו ולא הורגש צורך להטביר כיצד הוא קשור לשואה. ברמה האיטית ביחסיה של בלאו עם גיבסון לא התעוררה מעולם שאלה אם בלאו זכאית ליכבוד כנכדה של ניצולים, כלשונה. באותה שנה היה העניין המרכזי קשור בעיקר לשאול ביבי. בשיחה המקדימה טכס שהוא יפתח תאוריה מעניינת הקשורה לכך שהמזרחים, בהכידם את האוכלוסייה הערבית שבקובה חיז, ידעו שאין סיבה לחשוש מפניה, ואף על פי כן אימצו את חרדת ההשמדה האשכנזית שאינה חבנית נוף מולדתם בהקשר של הסכסוך הישראלי-ערבי. ביבי עלה לכמה ותיאר 'טריפ', הזיה בעקבות נטילת סם שכולה זיכרונות שואה. וראיתי את עצמי נשרף אוכל ספר תורה'. ביבי הזיע וזעק: 'תראו מה עשיתם לתודעה שלי...! אני צריך לדמיין את עצמי בזמן נשרף'. בסיום הטקס באותה שנה השמיע שמעון ארף עיבוד ללחן של שיר הפרטיזנים, עיבוד מינורי שהרחיק מהשיר כל שריד של הפתוס הרגיל שהווא מושר בו בדרך כלל. ב-2004 ביצע ארף עיבוד לשירה של חנה סנש 'הלילה לקיסריה' עם מוטיבים מזרחיים עדינים. באותה שנה הגיעו כל מגמות ההתבררות לזיכור טהור. בעדותו של שי נהון, שקעקע את המספר שהוטבע על זרועה של סבתו על זרועו שלן, אבל במיוחד בהופעתו המדהימה של שי קדימי, שחקן צעיר ממוצא מרוקני שהציג הצגה ושמה 'אמיה'. שי לבש את דמותה של מניה, ניצלת שואה, והפך למדיים. כמונולוג אמין, משכנע וחף מאירונייה הוא הביא עדות על אושוויץ כשהוא מתחבר בשלמות לסיפור ולדמות שמאחוריו ולאמת שלה. הקהל היה משוכנע שאכן ניצולת שואה לפניו.

כך הומחש בכירור כיצד נעשו רבים מהמזווחים בתהליך רצוני ובלתי רצוני כאחד לחלק בלתי נפרד מנושאי נטל הזיכרון הקיבוצי על שלל הרגשות והחודרות המעורבים בו ועל הלוקחים והתוכנות העלילים ממנו.

סוף דבר

צריבת הזכרון

בהלף שישים שנה מיום סיום ה'מלחמה ההיא' נערכו אומות העולם לציון המועד. האירועים הגדולים שהתקיימו הבהירו שוב לכל מי שעדיין בראשו כי השנים שחלפו ממאי 1945 עמעמו את זיכרונה של מלחמת העולם השנייה אך צבעו בצבעים עזים מתמיד את שואת העם היהודי.

באלם עצרת האומות המאוחדות התקיימה ישיבה מיוחדת לציון שישים שנה לשחרור אושוויץ. את מדינת ישראל ייצג באירוע זה שר החוץ הישראלי סילבן שלום יליד תוניסיה. כמה ימים אחר כך נערך באתר מחנה הריכוז אושוויץ אירוע ענק לציון התאריך. ראשי מרבית מדינות אירופה ונציגים בכירים מיכשות נוספות גרשו את האתר. לא רכים מהם קיבלו רשות דיבור. בשם מדינת ישראל דיבר באירוע זה נשיא המדינה משה קצב יליד איראן.

יש בעובדות אלה משום סגירת מעגל, שכן שישים שנה קודם לכן אך מלטים מיהודי ארצות האסלאם חשו כמי שעברה עליהם השואה ומעטים אף יותר מבני היישוב היהודי בארץ ואו ביהודים אלה חלק מהאסון שאירע לעם היהודי בימי המלחמה. אך יותר מכול יש בכך סימן ברור להשתלכותם החברתית של בני דור הבנים של עולי שנות החמישים והשישים מארצות האסלאם. אך לא רק בכרייה נמצאו רעיונות הנוגעים ישירות לנושא שהיכור זה ביקש לכהות. ככל הנראה נכתבו הנאומים בידי כותבי הנאומים שזה מקצועם. עם זאת את רוח הדברים שעל פיהם נכתבו הנאומים מסרו שלום וקצב. בעיקרי דבריהם יש לא מעט מן המשותף. ראש וראשון – רעיון השואה והתקומה, אותו גלגול מודרני של רעיון הגלות והנאולה המלווה את תולדות היהודים למז גלותם מארץ ישראל.

המנהיגות העולמית מוטלת האחראית לגורל המין האנושי, ואל-לנו להטייל את ירכנו על ההוסן של המין האנושי. ניסוח מעודן לתפיסת הביטחון הישראלי. אצל שני הדוכרים נאמר משפט אחד שהוכנו אחיד ובו הבעת הוקרה לחסידי אומות העולם. לבסוף בלטה אצל שני הדוכרים מרכזיותם, כמעט קודשם של ניצולי השואה, ולצדם ביטויי משפחתיות ביחס לנספים. 'עלינו, בני העם היהודי, מוטלת החובה ההיסטורית להנציח ולהאיר באש התמיד, זאת תובעים מאתנו אחינו ואחיותנו, קרבנות השואה, מקבריהם, מגאיות ההריגה, מתאי הגזים ומקורונות המשא', אמר קצב וסיים את נאומו במילים: 'ניצולי שואה יקרים, אנו מצדייעים לכם, על שהזרתם לחיים, אנו מודים לכם על שהעזתם שוב להרגיש שייכות לעולם, על שאזרתם עוז להקים שוב משפחות, על שנתתם שוב אמון באדם, על שהסכמתם להיות שוב חלק מן ההכרה האנושית'. דברים דומים מאוד נשמעו בדבריו של סילכן שלום, שסיפר לנוכחים באו"ם כי הכיבא עמו את רב שילנסקי, שמורד בנאצים והיה לזי"ר הכנסת, את יוסי פלד שניצל כילד בשואה והיה לאלוף בצה"ל, את ניצול השואה דוד גרשטיין, שהיה ללוחם על השלום פציפיים לעובדי כפייה ואת גילה אלמגור, זוגבת הראשונה של התאטרון הישראלי, שעובדה האשרלי לחוויות ילדותה ככת לניצולת שואה 'הרטיט לכותיהם של מיליונים'. נאומו של שלום הסתיים כפצוי בגרסה האנגלית של השבועה 'לעולם לא עורר' (Never Again), טיומת מקובלת מאוד ל'נאומו שואה'. אבל כנאמו של שלום היה גם קטע מפתיע, קטע אישי שללא ספק כתב הוא עצמו: 'כשאנו רואים מה נתנו והניצולים למין האנושי, רק אז אנו אנו מתחילים להבין מה יכול לתת לעולם המיליונים שלא שרדו. אנו מתאבלים על אברנם עד היום. כל תא בגופו של עמנו חש בחטונם. כל משפחה יודעת את הכאב כולל אנכי – סכיה וספתותיה של אשתי ושבעה משמונת ילדיהם נלקחו ונרצחו' (ההדגשה שלי). שלום נולד בעיר גבס שבמחוזיסייה ב-1958 ועלה ארצה בהיותו בן שנה, והוא מייצג את הדור הראשון של בני העולים שגדל בארץ והפנים את העולם ההרבותי הישראלי של שנות השישים כפי שעוצב מלמעלה, בדרך כלל בידי יוצאי אירופה, בניסיון לגבש את האומה. המשפט האישי כנאמו אין כמותו לכטא את רצונם העז של בני

בדבריו של שלום, שנאמר באנגלית: 'העצמות היבשות וברכו לחזונו היריע של הנביא יחזקאל קמו לחיים לא רק בחיי הניצולים אלא עוד בשתי ישויות שנוסדו על אפר השואה: האו"ם ומדינת ישראל המודרנית'. שלום גם צייטט את הקטע בהצהרת העצמאות של ישראל שעוסק בשואה כהוכחה לצורך בפתרון בעיית היהודים. בדבריו של קצב נשמעו הדברים אף ביתר בהירות. הוא בחר לפתוח את נאומו בריעיון זה:

כאן, בלב מחנות ההשמדה אושוויץ-בירקנאו, מתוך הוצקה העומדת לפרוץ ממעמקי לבנו, יש גם ניצוץ של גאווה. הנה קם העם היהודי מתוך האפר המפורז במחנות ההשמדה, כאחד המוצל מאש ושב למולדתו. במרחק שלוש שעות טיסה מכאן, הקמנו מחדש את מולדתנו, אשר לא הספיקה לקלוט את אלה שברצחו כאן. אנו אומה נחושה וגאה המביטה קדימה בתקווה גדולה. קשרינו האמיצים עם המדינות שראשיתן עומדים כאן היום, הם סמל של נחמה ויסוד של בטחון בעבורנו. בני העם היהודי שרדו את החורבן, את הייסורים, את המגליית ואת הגזירות ואת הטרגדיה הנוראה – השואה. למרות הכול שבנו לארצנו ובנינו מדינה דמוקרטית מודרנית ומפותחת, מדינה שאליה נקצבו יהודים מרחבי תבל. אין עוד התרחשות היסטורית דומה בכל ההיסטוריה האנושית. אחיותי ואחיי הטבוחים והנספים בשואה שלא זכיתם לעלות למדינת ישראל: מנהיגי עולם באו היום למקום שהיה לכם גהינום, ועומדים דום לזכרכם, אתם אורחיה האבודים של מולדתכם.¹

שני הנאומים דיברו על האנטישמיות ששבה והרימה ראש ועל הסכנות שהיא נושאת בחובה. אמירה הכרחית לפי התפיסה הישראלית (וגם היהודית) הגורסת שבכל דור ודור קמים עלינו לכלותנו, קל הזומר לאחר השואה. הלקח המוסכם ממצב עניינים זה הומחש אף הוא, למשל בדבריי של קצב: 'שישים שנה לאחר השואה אנו עדים להתעוררות האנטישמיות באירופה. היתכן כי כותה המרחיע של השואה נחלש עתה? [...] על

שאמר: 'זה משפט לכל הספרדים במדינה, האשכנזים רוצים לעשות לנו מה שעשו להם הנאצים'.³ אהרן אף דיכרו על 'שואה ספרדית'. מאוחר יותר צוירו על קירות מבני ציבור בתל אביב צלב קרס ורוססו כתובות, בין השאר: 'משפט אשכנזי'. ליד הכניסה להיכל המשפט צויר צלב קרס ותחתיו הכתובת: 'הפטרון הנפטי'.⁴ עם זאת דומה שלא הייתה עוד אמירה שעוררה סערה כזו שנאמרה באוגוסט 2000 מפי מנהיגה הרוחני של ש"ס הרב עובדיה יוסף ולפיה התרחשה השואה משום שלנשותיהם של היהודים נתגלגלו נשמות חוטאות מן העבר.⁵ התגובה הסוערת לדברים באה בעיקר מפיהם של צאצאי ניצולי השואה באירופה. בין הכותבים היו קובי ניב, ראובן אילון, חיים בראשית, אריה נדלר ועוד רבים ששלחו עשרות מכתבים למערכת.⁶ כמעט בכל התגובות סופר הסיפור המשפחתי, הוזכרו שמות הנספים וגילם בהיצהם ונתבע עלבון ההורים הניצולים, שכאבם על דברי הרב היה ללא נשוא. הדברים שכתב נדלר, פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת תל אביב, בסיום מאמרו לעיתון 'זארוץ' היו המעורבים אך הנוכחים שבהם:

אני מאמין באמת ובהמים שהרב יוסף מתחרט על כך שפגע. חשתי באמינות כאבו על הפצע שפערו דבריו [...] הייתי רוצה שיאמר יותר, שידבר אל אמי השומעת וזקוקה לדברים ולאבי שאולי ישמע ונכראה לא יכן, בהם פגע, ולא בקהל חסידיו. אך במה ששמעתי, האמנתי. איני בא להלץ ולהלפין פנים. באתי לבקש למען אמי שהפעמים עדיין פעורים בנשמתה. למען אבי שאולי חי בזיכרונותיו את הימים ההם. למעני, שבבגרותי אני למד על עוצמת הכאב והאובדן שהם תו מולו בבושר נשמתו של איש בן 53 שנים. אני מבקש למען ילדי, ששמעו את סבם בוכה על בנו שהיה ואינו [...] למען כולנו. הרפו מהשואה [...] כבוד הרב, חכמי וכל הסרים למרותו: בקשתי שטוחה לפניכם, אל תביאו לאמי עוד לילות ללא שינה. כבר היו די. הרפו לפני שיתגיה מאוחר. עזבו את הכאב לקורבנות. הם חיים בינינו.⁷

דור זה למצוא קשרים אל סיפור השואה וכך לחרור לסיפור הליכה של הזהות הישראלי. לא אחת הומחשה אותה ערגה בחיבור זה. היא באה לכיטוי נוסף בריאיון שנערך עם השחקן שרון רג'יניאנו בערב יום השואה 2006. רק לפני שנים ספורות גילה רג'יניאנו שאביו שעלה מלוך נלקח כילד לכרמן בלון. הגילוי הזה גם שימח אותי. שימח אותי שאני שייך למעגל של האנשים שיש להם זיכרון שואה [...] פה זה גם הכניס אותי לקטע העתיק של האשכנזים והספרדים. אז הבנתי שזו לא השואה שלהם. האשכנזים אינם יכולים לנכס את זה רק לעצמם.²

החוויה הדורית של בני הדור השני מתאפיינת בממד נוסף והוא יחס הקודשה אל ניצולי השואה והפוש אחר קרבנם. עניין זה בלט מאוד הן בהופעתם של ניצולי השואה כמערכת החינוך הן במקום המרכזי שניתן ל'איש העדות' במסעות לפולין. בשנה האחרונה התבטאה נטייה לב זאת במערכת הכתירות של 2006. בעודה מתנהלת ארגון ניצולי השואה בישראל כנס מחאה על התעלמות הממשלה ממצוקותיהם. מנהיגי שלושה תמפלגות הגדולות אהוד אולמרט, בנימין נתניהו ועמיד פרץ הוזמנו לכנס. היחיד שהגיע היה פרץ, שהיה גם היחיד ממוצא מזרחי מבין השלושה. ניצולי השואה אינם עניין פוליטי, אמר יום עמור האש שבזכותו יש לנו מדינה. אין כמו פרץ, שרגישותו לשואה ולניצוליה הוזכרה יותר מפעם בחיבור זה, להמחיש את העניין הדורי.

אלא שתחושות לב אלה של בני הדור השני של העולים מצפון-אפדיקה היו לא אחת לצנינים בעיניהם של בני הדור השני צאצאיהם של ניצולי השואה מאירופה. הללו ניסו לשמור על נחלתם. לצד הדהוהתם הרגשית העזה עם סבל הוריהם היה גם הרצון העז לשמור על גבורותיה המובחנות והמתגדרים של הזוהרות העצמית. המתח בין אלה לאלה וכיטויי הוזכרו בחיבור זה במיוחד בשיח האמנותי. היא שב ומקבל ביטוי בתגובות העזות והרגשיות של רבים מביניהם של ניצולי השואה מאירופה לאמרות של אנשי ש"ס, המפלגה הספרדית-חרדית, המורבים להתייחס לשואה כדבריהם. הנהיג לפנות אל השואה כוויכוחים על רקע עורתי וכוויכוחים הפוליטיים לא נולד בישראל עם הקמתה של ש"ס. כשהשר אהרון אבן חצריא ראש המפלגה המזרחית-ערדית תמ"י הרשיע בדין הוא צוטט כמי

מכרדרדות: 'סבתא סולטנה מכינה מופלטות בגיטו וורשה' כתב קורא אחר, ואחר אף הרחיק לכת וברמזיה עבה לאמידה שלפיה יום השואה הוא 'זמנימונה של האשכנזים', כתב בקצרה: 'תרבתו ותלמרו'.

השואה צרובה בזיכרון הקיבוצי הישראלי. אצל הניצולים היא צרובה כזיכרון אישי, חורכת את נשמתם. אצל צאצאיהם, המכונים 'בני הדור השני', היא צורכת מתוך ההדהוד עם כאבם של ההורים. אצל בני הדור השני של עולי ארצות האסלאם היא צורכת בכאב ההדהוד ובצורך מהדהות להשתייך לזיכרונה, שעשה זה מכבר לחלק מהותי ובלתי נפרד מהזהות הישראלית והמגדיר המרכזי שבה. זו הייתה כמיהה מתמדת להשתייכות, משל היו שחקני משנה על מגושי ההווה הישראלי. ¹¹ אצל המזרחים בני 'הדור השלישי' כולם כבר צרובה השואה כנתון, כליכת הזהות הקוללתית הקיבוצית, זהות שאינה מבחינה עוד בביזוגרפיה האישית והמשפחתית, זהות שנוכחה לכל אתגר ופתחה לכל חלופה, זהות שאפשר להתנתק ממנה ¹² ואפילו לעשותה נושא להומור. ¹³ בני הדור השלישי, ילידי הארץ, נכדיהם של העולים משנות החמישים והשישים – ישראליים לכל דבר ועניין וכטהיים במיוסם, הם שותפים לגיטימיים בעיצוב זיכרון השואה וקוראי תיגור על דפוסי הזיכרון, אם כי לא על הזיכרון עצמו. ¹⁴ כמעט בכל אשר תפנה תמצא את המרחקים מעורכים בעיצוב אופני זכירה אחרים ובשכיבת דפוסי הזיכרון המאוכנים והמקובעים. פעמים רבות נתפסה החלופה שהציבו כהתרחס או כעלבון, אך היום כבר אפשר לומר שהיא מקור החינוך העיקרי לזיכרון השואה בארץ ומהגורמים המרכזיים שממנעים את קרפאנו. באורח פרוקוסלי משהו, לנוכח הסיפור שסופר בהיבור זה, אולי כחלופה זו טמון חלק מהשתוכה לשאלה הגדולה מכולן – מה יקרה לו לזיכרון השואה ביום שייעלם אחרון הניצולים.

ביום השואה 2003 הייתה כותרת המאמר היראשי בכיטאונה של ש"ס יום ליום 'השואה בגליות ספרד'. ⁸ מתח פנימי זה בדרר השני נעלם כמעט לחלוטין בדרר הנכדים, שרבים מהם דורשים עתה להגדיר את גבולות הזהות המזרחית מתוך ההיסטוריה של המזרחים על יסוד הכתנה בין אירועי מלחמת העולם השנייה בצפון-אפריקה לאלה שבאירופה. ביטחוננו העצמי ומקומו החברתי של דור הנכדים של יוצאי אסיה ואפריקה לא סילק את מצוקות דור ההורים. אלה חוזרות וצצות בהויציות שונות ואפילו בעת ששורות אלה נכתבות. הרבר ניכר בסוגיות חומריות כמו בעניין הפיזיות להשתייכות לסיפור השואה. אחד הביטויים הדרמטיים לכך למחשבות ההצטרפות של יוצאי צפון-אפריקה לכולט בארמונים של ניצולי שיאה ובני הדור השני והפעילי שבהם: ארגון 'עמד'. רוב מהלטי של הניצולים הנרשמים הצטרפו רק בשנים האחרונות, מרביתם מתוניסיה, ויש גם אחרים מלוב. אך מספר הפעילים שבהם ככל הארץ מגיע ל-35 בלבד. נתן דורסט, פסיכולוג במקצועו ומנהלו הארצי של הארגון, הסביר עניין זה ללא כחל וסרק: 'זה דורש הרבה אומץ להצטרף; יש פה תמיד תחרות בהיררכיה של הסבל'. ⁹

ביום השואה ב-2006 פרסם יד ושם את קיומה של תכנית לימודים חדשה העוסקת ביהודי צפון-אפריקה בתקופת השואה, שקיבלה את אישורו של משרד החינוך. בתכנית הובאו לביטוי כל הרגשיות של הנושא. מדובר בה על גורלם של יהודי צפון-אפריקה בתקופת השואה ולא על 'שואת יהודי צפון-אפריקה'. מחברי התכנית נמנעו מלקבע עמדה בסוגיה הקריטית של משמעות המספרים בוועידת ונוה. והירות מילולית זו מקורה בחילוקי דעות עמוקים ששררו במהלך הכנת התכנית בין ההיסטוריון הראשי של יד ושם פרופ' דן מכמן, שסבר שהנאצים חשבו רק על יהודי אירופה בהחלטה על ה'פתרון הסופי', לבין ד"ר עירית אברמסקי-בל'ני, עורכת פנקס קהילות לוב ותוניסיה, שסברה שכונות הנאצים הייתה לרצוח גם את יהודי צפון-אפריקה. ¹⁰ קוראי הכתבה של עמרים ברקת התרשמו רק מעט מהוויכוח ההיסטוריוגרפי הרציני הטעון. מרבית מנובחייהם, שהופיעו גם באחר האינטרנט של 'הארץ', היו